

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՀԶՈՐԱՑՈՒՄԸ ԱՐՏԱՇԵՍ Ա.-Ի ՕՐՈՔ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ՍԵԼԵՎԿՅԱՆՆԵՐԻ ԳԵՐԻՇԵԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Մեծ Հայք, Մոփ: Ինչպես հիշատակվեց նախորդ գլխում, III դարի վերջերին Սելևկյանները ինքնավարությունից զրկեցին Մեծ Հայքը և Մոփքը, այնտեղ վերացրին թագավորական իշխանությունը և նշանակեցին իրենց կառավարիչները՝ Արտաշեսին (Արտաքսիաս) Մեծ Հայքում, և Զարեհին (Զարիադրիս)՝ Մոփքում: Մոփքում թագավորական իշխանության վերացման թվականը որոշվում է բավական մեծ ճշտությամբ, Հովհաննես Անտիոքացի պատմիչի համապատասխան ցուցմամբ: Մ. թ. ա. 212 թվականին Սելևկյան Անտիոքոս Գ թագավորը Մոփքի թագավոր Քսերքսեսին ամուսնացրեց իր զրոշ՝ Անտիոքիսի հետ¹, և հետագայում նույն Անտիոքիսի միջոցով սպանել տվեց նրան, այն ժամանակ, երբ «Հաննիբալը պայքարի մեջ էր հռոմեացիների հետ, իսկ... Անտիոքոսը պատերազմում էր Եգիպտոսի... դեմ», այսինքն՝ 202 կամ 201 թվականին²: Այդ ժամանակ է, ահա, Մոփքը վերածվել սելևկյան սատրապության և այնտեղ կառավարիչ (ստրատեգոս) է կարգվել Զարեհը:

Նույնը միաժամանակ տեղի է ունեցել և Մեծ Հայքում. վերացվել է Երվանդ Վերջինի (Օրոնտեսի) իշխանությունը և հաստատվել Արտաշեսի ստրատեգությունը: Որ Մոփքում ու Մեծ Հայքում այս փոփոխությունները միաժամանակ են տեղի ունեցել, պարզորոշ երևում է Ստրաբոնի այն հաղորդումից, թե «այնուհետև երկիրը երկու մասի բաժանվեց... Անտիոքոս Մեծի ստրատեգոսներ Արտաշեսի և Զարեհի կողմից»³:

¹ Strabo, VIII, 25:

² Joh. Ant., Frag. 53. C. Müller, Fragmenta historicorum graecorum, IV. էջ 557: Հաննիբալի կամ երկրորդ Փոնիակիան պատերազմը տեղի է ունեցել մ. թ. ա. 218—201 թվականներին, Անտիոքոսը Եգիպտոսի դեմ պատերազմել է երկիցս, առաջին պատերազմն ավարտվել է 217 թվականին, երկրորդն սկսվել է 202 թ.: Հովհ. Անտիոքացու նշած տարեթիվն է, ուրեմն, կամ 218—217 թվականները, կամ 202—201 թվականները: Բնականաբար, պետք է ընտրել վերջինը, քանի որ 218—217 թվականներին Քսերքսեսը դեռևս ամուսնացած չէր Անտիոքիսի հետ, այդ տեղի է ունեցել, ըստ Պոլիբիոսի, 213 թվականին:

³ Strabo, XI, 14, 15. Հմմտ. Գ. Տիրացյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ, էջ 18, ծան. 32:

Փոքր Հայք, Կոմմագենե: Նույնն է կատարվել, ինչպես պարզվում է, նաև Փոքր Հայքի և Կոմմագենեի նկատմամբ: Կոմմագենեն, որտեղ, ինչպես տեսանք, ողջ III դարի ընթացքում տիրում էին Նրվանդունի տոհմին պատկանող թագավորները, դարավերջին, ըստ երևույթին, նույնպես նվաճվել է Սելևկյանների կողմից, և այստեղ կառավարիչ է նշանակվել հույն Պտղեմալոսը (Պլուդոմենոս)⁴: Մեծ Հայքի և Մոփքի համեմատությամբ, հելլենականությունն այստեղ շատ էր առաջադիմել, և դա միանգամայն հասկանալի է. Կոմմագենեն անմիջապես հարում էր հելլենիզմի օջախներից մեկին՝ առափնյա հյուսիսային Ասորիքին: Բացի դրանից, Կոմմագենեի բնակչությունը շատ խայտաբղետ էր՝ նրա աշխարհագրական դիրքի համեմատ: Այն տեղավորված էր երեք էթնիկական խոշոր զանգվածների՝ սեմականի, հայկականի, փոքրասիականի (որտեղ գերակշռում էր ետ-խեթական տարրը) հանգուցակետում, և նրա բնակչությունը բաղկացած էր այդ երեք տարրերից, որոնց վրա հելլենիստական դարաշրջանում ավելացել էր հելլենական բնակչության մի նշանակալից շերտ: Սրանով էլ կարելի է բացատրել, որ ի տարբերություն Մեծ Հայքի ու Մոփքի, որտեղ սելևկյան կառավարիչները հայեր էին, այստեղ հույն կառավարիչ էր կարգված:

Ամենայն հավանականությամբ հենց այդ ժամանակ է Անտիոքոսը նվաճել նաև Փոքր Հայքը և այստեղ էլ առանձին սատրապություն ստեղծելով, կառավարիչ կարգել Միհրդատին: Այս Միհրդատի մայրը Անտիոքոս Գ-ի հարավատ քույրն էր, որին ժամանակին կնության էին տվել մի հայ մեծատոհմիկի, որի անունը հայտնի չէ: Միգուցե Միհրդատի հայրը Նրվանդունի տոհմից էր կամ հենց Փոքր Հայքի իշխողների տոհմից, որովհետև դժվար թե Սելևկյանները աղջիկ տալին ոչ-արքայական տոհմի ներկայացուցչի: Դեռևս 212 թվականին, երբ Մոփքի թագավոր Քսերքսեսը փախուստի էր դիմել երկիր ներխուժած Անտիոքոսի առջև, վերջինիս շրջապատում հորդորներ էին լսվում Քսերքսեսին Անտիոքոսի քրոջ որդի Միհրդատով փոխարինելու մասին⁵, ըստ որում Միհրդատը, հավանաբար, Մոփքի գահի համար հարմար թեկնածու էր դիտվում հենց որպես հայ մեծատոհմիկի որդի: Անտիոքոսը չդիմեց այդ քայլին, բայց այն, ինչ չարվեց Մոփքի նկատմամբ, մեկ տասնամյակ անց արվեց նորանվաճ Փոքր Հայքի նկատմամբ. Միհրդատն այստեղ սատրապ կարգվեց⁶:

Ինչով բացատրել Անտիոքոսի այս հախուռն էքսպանսիան իր տերության հյուսիսային սահմանը եղբորդ հայկական պետությունների նկատմամբ: Դա իր բացատրությունն է գտնում ի դեմս նրա երկու՝ ավարտված՝ արևելյան և ծրագրված՝ արևմտյան արշավանքների: Իր արևելյան հաղթարշավից հետո, որ սի-

⁴ Strab. Diod., XXXI, 19a. Դիոդորի հաղորդման ժամանակագրական կովանների մասին տես Գ. Խ. Սարգսյան, Անտիոքոս Գ Սելևկյանը և հայկական պետությունները, էջ 49 և հաջ.:

⁵ Strab. Polyb., VIII, 25.

⁶ Strab. Th. Reinach, Mithradates Eupator, König von Pontos, Leipzig, 1895, էջ 35; M. Holleaux, Etudes d'épigraphie et d'histoire grecques, III, Lagides et Séleucides, 1942, XVI, էջ 92, անհիմն է համարում Ռեյնաքի կարծիքը, բայց միանգամայն իղուր. տես Գ. Խ. Սարգսյան, Անտիոքոս Գ. Սելևկյանը և հայկական պետությունները, էջ 48:

րում են համեմատել Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների հետ, Անտիոքոսը իրեն շատ ավելի ուժեղ ու հաստատուն էր զգում, քան զահակալման սկզբնական շրջանում՝ 20-ական ու նույնիսկ 10-ական թվականներին, և անհրաժեշտություն չէր զգում այլևս շարունակելու «օրինականության» պահպանման քաղաքականությունը, որը նա նախապես բանեցնում էր⁷:

Մյուսն նպատակում էր և մեղ հետաքրքրող իրադարձությունների պահին Պտղոմյանների դեմ Անտիոքոսի կողմից վարվող հաղթական պատերազմը, որի ընթացքում վերանվաճվել էին Կոլլեսիական ու Փյունիկիան՝ Սելևկյան տեություն խիստ կենսական մարզերը:

Մյուս կողմից, Անտիոքոսը, ինչպես ցույց տվեցին հետագայի՝ 190-ական թվականների դեպքերը, նոր արշավանքի ծրագիր էր հղացել, այս անգամ՝ դեպի արևմուտք, ցանկանալով լայնացնել փոքրասական իր տիրությունները և հաստատորեն ոտք դնել Եվրոպա: Անտիոքոսն, իհարկե, կանխատեսում էր օրըստօրի հզորացող Հռոմեական հանրապետության հետ քախման անխուսափելիությունը: Հռոմը՝ անցյալում քաղաք-պետություն, հետզհետե գրավել էր ամբողջ Ապենինյան թերակղզին, մոտակա կղզիները՝ Սիցիլիան, Կորսիկան, Սարդինիան, ջախջախել Արևմտյան Միջերկրականում իր գլխավոր ախոյանին՝ Կարթագենի պետությունն ու տիրացել Միջերկրականի ափերի մեծ մասին: Այժմ նրա ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում Բալկանյան թերակղզին՝ հունական քաղաքները և հելլենիստական Մակեդոնիան: Հասկանալի է, որ Անտիոքոսը, արշավանքի պատրաստվելիս, անհրաժեշտ էր համարում հատուկ ուշադրություն դարձնել իր թիկունքի, մասնավորապես՝ մերձավոր թիկունքի (որպիսին էին հենց Հայկական լեռնաշխարհը և նրան արևմուտքից հարող շերջանները՝ Փոքր Ասիայի նկատմամբ) ապահովմանը, և ապագան ցույց տվեց, որ նրա անհանգստությունը միանգամայն տեղին էր:

Սելևկյանցները, Հռոմը և Հայաստանը մ. թ. ա. II դարի սկզբին: Թե ինչ փոխհարաբերություններ են հաստատվել հայկական սատրապությունների միջև, որոշակի դժվար է ասել: Հավանական է, որ նրանք կամ նրանց մի մասը փոխադարձ, հակասելեկյան երանգ ունեցող կապեր են հաստատել, որոնք գնալով ամրապնդվել են Անտիոքոսի անհաջողությունների աճմանը համընթաց: Եթե նրանց ղեկավարներից մեկը պետք է առաջնորդի դիրք ունենար, ապա այդ դիրքը ամենից ավելի պատշաճում է Արտաշեսին՝ որպես առավել հզոր ու ընդարձակ երկրամասի տիրակալի: Թե որքան սերտ են եղել այդ հարաբերությունները, ինչ կերպարանք են ունեցել և որքան են տեւել, կարելի է դատել միայն Արտաշեսի և Զարեհի ընկերակցության ու դաշնակցության մասին այն եզրակացությունների հիման վրա, որոնց տեղիք են տալիս Ստրաբոնի հղորդումները նրանց համատեղ գործողությունների մասին⁸:

Գալով Անտիոքոսին, ապա սա, ոգեշնչված իր հաղթանակներով, 200

⁷ Տե՛ս H. H. Schmitt, Untersuchungen zur Geschichte Antiochos' des Grossen und seiner Zeit („Historia“, Zeitschrift für alte Geschichte, Einzelschriften. H. 6) Wiesbaden, 1964, էջ 87 և հաջ.:

⁸ Տե՛ս ստորև, էջ 542:

թվականից անցավ Փոքր Ասիայի հողերի նվաճմանը: Այստեղ ունեցած խոշոր հաջողություններից հետո, նա Հելլեսպոնտոսի վրայով անցնում է Եվրոպա և սկսում քաղաքներ ու ամրություններ կառուցել:

Արդյոք հայկական սատրապությունները իրենց զորքերով մասնակցե՞լ են Անտիոքոսի՝ Փոքր Ասիայում և Եվրոպայում մղած պատերազմներին: Տեղեկություն կա միայն Փոքր Հայքի սատրապ Միհրդատի մասին, որը Փոքր Ասիայի նվաճման կարևորագույն մասնակիցներից է եղել որպես Անտիոքոսի զորավար, և հատկապես, գրավել է Արիկանդա քաղաքը⁹:

Անտիոքոսի ծրագրի բաղադրիչ մասն էր Հունաստանի լրիվ նվաճումը, իսկ թե ուր էին տանում նրա հետագա ծրագրերը՝ դժվար է ասել: Համենայն դեպս, Հռոմի հետ ունենալիք անխուսափելի բախումը չէր կանգնեցնում Անտիոքոսին: Նրա մոտ էր ապաստանել կարթագենցի Հաննիբալը, որը Հունաստանի նվաճման փոխարեն, Անտիոքոսին անմիջականորեն Իտալիայի նվաճման պլաններ էր առաջարկում, սակայն Անտիոքոսը չընդունեց դրանք, հավանաբար վաղաժամ համարելով¹⁰, Հռոմի դիվանագիտական քայլերն ու ցույցերը ազդեցություն չէին գործում Անտիոքոսի վրա: 192 թվականին հռոմեացիներից դժգոհ էտոլացիների հրավերով նա մտավ Հունաստան: Այստեղ, սակայն, իրադրությունը բարենպաստ չեղավ նրա համար: Կարևորագույն հունական քաղաքները, վախենալով Հռոմից, օժանդակություն ցույց չտվեցին նրան, ինչպես և Մակեդոնիայի արքա Փիլիպպոսը, որի օգնությունը Անտիոքոսը ակնկալում էր, բայց որը նույնիսկ թշնամական դիրք գրավեց: Հռոմը պատերազմ հայտարարեց Անտիոքոսին¹¹:

Շուտով Անտիոքոսի նավատորմիլը պարտություն կրեց հռոմեացիներից, նույնը և նրա ցամաքային բանակը՝ Թերմոպյուլեի մոտ՝ Հունաստանում, 191 թվականին: Անտիոքոսը հապճեպ քաշվեց Եվրոպայից և նույնիսկ փորձ չարեց՝ հռոմեական զորքերին արգելելու նեղուցներով անցնել Ասիա: Հռոմեական բանակն, այսպիսով, առաջին անգամ ոտք դրեց Ասիայի հողը: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Մազինեսիա քաղաքի մոտ 190 թվականին: Հռոմեական զորքը կրկնակի պակաս էր Անտիոքոսի զորքից, բայց նա հաղթեց, և պարտությունը ծանրագույն հետևանքներ ունեցավ Մեկեկյանների պետության համար: Ապամեայում 188 թվականին կնքված պայմանագրի համաձայն, նրանք զրկվեցին գրեթե ողջ Փոքր Ասիայից, պարտավորվեցին վճարել ռազմատուգանք և բազմաթիվ այլ զիջումներ արեցին¹²: Անտիոքոսը դրանից հետո միայն մեկ տարի ապրեց:

Մազինեսիայի ճակատամարտը միաժամանակ հայտանշեց մի նոր երեվույթ. Առաջավոր Ասիայի պատմաբան դուրս եկավ մի նոր, հզորագույն ուժ՝ Հռոմի հանրապետությունը:

⁹ Ցե'ս H. H. Schmitt, Untersuchungen zur Geschichte Antiochos' des Grossen, էջ 30:

¹⁰ Ցե'ս App., Syr., 14:

¹¹ Ցե'ս նույն տեղում, 15:

¹² Ցե'ս նույն տեղում, 38: Նաև H. Bengtson, Griechische Geschichte von Anfängen bis in die römische Kaiserzeit, München, 1960, էջ 470 և հաջ.:

Հայկական երկրների ազատագրումը Սելևկյանների լծից: Անկախ այս դառնություններից, որ հետագայում Հռոմը պիտի բերեր Հայաստանին, նրա այս առաջին մուտքը Ասիա բարենպաստ հանգամանք եղավ հայկական պետությունների համար: Արտաշեսն ու Զարեհը, հաղորդում է Ստրաբոնը, Անտիոքոսի կրած պարտությունից հետո հարելով հռոմեացիներին, նրանց կողմնանցան և իրենց թագավորներ հայտարարեցին: Ուրեմն Մագնեսիայի ճակատամարտը ոչ միայն հայկական երկրների՝ Սելևկյանների դեմ ապստամբելու ազդանշան է ծառայել, այլև նրանք անմիջական ու բարեկամական շփման մեջ են մտել հռոմեացիների հետ և ստացել նրանց հավանությունն ու օժանդակությունը:

Սելևկյանների կրած պարտությունը հանգեցրեց նաև Փոքր Հայքի ու Կոմմագենեի ազատագրմանը և անկախ պետություններ կազմելուն: Վերջինների կառավարիչ Պտղոմեոսը, — պատմում է Դիոդոր Սիկիլիացին, — որը նախապես էլ արհամարհում էր Ասորիքի թագավորներին (Սելևկյաններին — հեղ.), ապրստամբ դարձավ, և որովհետև նրանք ներգրավված էին իրենց հոգսերի մեջ, առանց երկյուղի տիրացավ երկրին¹³, Փոքր Հայքի նկատմամբ նույն եզրակացությունը բխում է այն հանգամանքից, որ քիչ անց, 180-ական թվականների վերջերին և 170-ական թվականների սկզբներին նրա աստորապա Միհրդատին ևս տեսնում ենք միանգամայն անկախ միապետի դերում¹⁴:

Ահա, ուրեմն, հայկական պետությունները, որոնք III դարի վերջին միաժամանակ ընկել էին Սելևկյանների լծի տակ, մեկ տասնամյակ անց, միասնաբար էլ ազատագրվեցին նրանից: Վերջին հանգամանքը թույլ է տալիս, բացի Արտաշեսի և Զարեհի դաշնակցության փաստից, որը հավաստվում է Ստրաբոնի հաղորդումներով, առաջ քաշել նաև մյուս հայկական պետությունների սույն դաշնակցության մեջ ներգրավված լինելու ենթադրությունը: Իսկ ավելի լայն առումով, պատմական այս ամբողջ դրվագը ցուցադրում է հայկական երկրների պատմական զարգացման ընդհանուր գծի և նրան հատուկ որոշակի օրինաչափությունների առկայությունը:

Պետք է նշել նաև, որ Սելևկյանների տերությունից հայկական երկրների վերջնական անջատումը օրինաչափ երևույթ էր նաև առաջինի զարգացման համար: Սելևկյան տերությունը մի մեծ, բայց անկայուն քաղաքական միավորում էր, որն սկսել էր կազմալուծվել գրեթե իր ստեղծման օրվանից: Դեռևս IV դարի վերջին անջատվեցին Հնդկական սատրապությունները: Սելևկոս Ա-ի ձեռք բերած Փոքր Ասիայում շուտով ստեղծվեցին անկախ պետություններ՝ Կապադովկիան, Պոնտոսը, Բյութանիան. այնուհետև անկախություն նվաճեց Պերգամոնը: III դարի կեսերին անջատվեց Բակտրիան: Նույն ժամանակաշրջանում իրենց անկախ հայտարարեցին պարթևները, և ահա այժմ՝ Հայաստանը:

13 Strab. Diod., XXXI, 19.

14 Strab. Polyb., XXV, 2. Հակոբակ 2. Մանանդյանի կարծիքի («Փննական տեսություն...», հատ. Ա, էջ 123, ծան. 1), որ Միհրդատը այդ ժամանակ իսկապես անկախ միապետ էր, հետևում է այսպիսի հանգամանքներից. ա) խաղաղության պայմանագրում (տես ստորև, էջ 545 նա հանդես է գալիս որպես լիիրավ կողմ, բ) առանձին ռազմատուգանք է վճարում և գ) հիշատակվում է, որ նա նախօրոք երկկողմանի պայմանագիր էր կնքել Պերգամոնի հետ:

Սակայն հայկական սատրապությունների միջև եղած կապերը, այսուհանդերձ, այնքան սերտ և այնպիսի բնույթ չէին կրում, որ կարողանային նրանց ազատագրումից հետո հանգեցնել մեկ միացյալ մեծ հայկական պետության ստեղծմանը։ Վերականգնվեցին արդեն առաջ գոյություն ունեցած թագավորությունները, ճիշտ է՝ զորեղացած ու ընդարձակված։ Հատկապես հզոր վերելք սկսվեց Մեծ Հայքի համար, որի թագավորներն այսուհետև պիտի ստանձնեին հայկական աշխարհը քաղաքականապես միավորելու խնդիրը։

2. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Հայաստանը մ. թ. ա. II դարի սկզբներին։ Հայկական պետությունները III դարի ընթացքում, թեև, ինչպես տեսանք, մեծ մասամբ ինքնուրույն թագավորություններ էին կազմել¹⁵, բայց և այնպես գտնվում էին հարավային հզոր հարևանի ուժեղ ազդեցության ոլորտում և քաղաքական ու տերիտորիալ զարգացման հնարավորությունների առումով անբարենպաստ պայմաններում էին։ Սակայն նույն այդ ազդեցությունը, ինչպես նաև հելլենիստական երկրների, մասնավորապես Սելևկյանների տերության մեջ մտնող և բարձր զարգացման հասած երկրների հետ բազմակողմանի շփումը, հելլենիստական դարաշրջանի հենց սկզբից նշանակալից դրական դեր էին խաղացել երկրի ներքին սոցիալ-տնտեսական կյանքի ասպարեզում, մեծապես նպաստելով նրա զարգացմանը ստրկատիրական հասարակարգի ուղիներով։ Հայաստանը ներգրավվել էր Առաջավոր Ասիայի տնտեսական բուռն առաջընթացի հորձանքի մեջ։

Այս երկու հակասական և իրարամերժ հանգամանքները՝ տնտեսական բուռն զարգացումը՝ մի կողմից, և քաղաքական կաշկանդվածությունը՝ մյուս կողմից, չէին կարող երկար ժամանակ կողք-կողքի գոյություն ունենալ. արտաքին պատենշները պետք է տեղի տային ներքին աճին ու հզորացմանը, մասնավորապես, որ գոյություն ուներ և հասունացել էր դրա կարևորագույն մի նախապայմանը։ Հայկական լեռնաշխարհի ծայրամասերը արդեն մեծ մասամբ ներգրավվել էին հայկական էթնոսի և հայերեն լեզվի ոլորտի մեջ, բայց ժամանակավորապես գտնվում էին պետական այլ միավորումների կազմում։ Այս պայմաններում լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջանները գրավող Երվանդունիների թագավորությունը պետք է դառնար այն կորիզը, որից աճելու էր միացյալ հայկական պետությունը։

Հայ ժողովրդի պատմական կյանքի այս վճռական պահին մեծ դեր էր վիճակված Արտաշես Ա-ին (մ. թ. ա. 189—մոտ 160), որը մինչ այժմ պատմագիտական երկերում իր արժանի գնահատականը չի ստացել։ Արտաշես Ա-ը հայ ժողովրդի ողջ պատմական կյանքի ընթացքում հանդես եկած քաղաքական ու ռազմական ամենախոշոր գործիչներից մեկն է։

Պատմական աղբյուրները։ Արտաշես Ա-ի ու նրա ժամանակի մասին մեծ հասած տեղեկությունները միաժամանակ նշանակալից են և սուղ։ Սուղ է նրանց ընդհանուր դումարը, որը անհամեմատ ավելի փոքր է, քան, ասենք, մի

¹⁵ Տե՛ս Հ. Մանեան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, էջ 100 և հաջ.։